

LÁNYI KAMILLA

Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről

A tanulmány kísérlet tesz a globalizációnak nevezett jelenségkör és az e körbe tartozó fogalmak bizonyos fokú rendezésére. Az első fejezet a globalizációnak mint folyamatnak négyféle megközelítését írja le (fogyasztás, hatalmi struktúrák, pénzügyi szuperstruktúra, társadalmi struktúrák). A második fejezet tárgya: működési módok és koordinációs mechanizmusok (elsősorban a gazdaságban), kiemelve a domináns tulajdonformák változásait, a globálisan integrált pénz- és tőkepiacok szerepét, valamint ezzel párhuzamosan a klasszikus (ármeghatározó) áru piacok (verseny piac) zsugorodását. A jóval rövidebb harmadik fejezet a politikai hatalom (állam) változásának eddig fölfedett tendenciáiról szól, és óvatossággal figyelmeztetést tartalmaz arról, hogy rövid, legfeljebb középtávon érvényesülő tendenciákat nem érdemes kivetíteni a messzi jövőbe.*

A jelen vázlat szerkezetét az a feltevés határozta meg, hogy a ma egyszerűen globalizációnak vagy globális integrációnak nevezett jelenségkör elemei egy lehetséges rendszerhez vezető folyamat összetevőinek tekinthetők, anélkül azonban, hogy ennek a rendszerátmenetnek minden fő vonása már eddig feltétlenül a felszínre került volna; vagy hogy magának a kialakulóban lévő rendszernek – esetleg csak aktuális stádiumának – viszonylag összefüggő formációként jut-e, és ha igen, mekkora időtartam jut a történelemből.¹

A globalizáció sokféle definíciója közül ugyancsak az álljon itt, amely semmilyen tekintetben nem tartalmaz prognózisszerű elemeket, és nem megy túl mai ismereteinken: „Globalizációnak nevezzük azt a történelmi folyamatot, amely úgy alakítja át a társadalmon belüli viszonyokat és tranzakciókat, hogy ezáltal az interakciók és a hatalomgyakorlás világrészeken átnyúló hálózatai jöjjenek létre.” (*Held-McGrew* [1998].)

* A cikk alapjául szolgáló tanulmány rövidebb első változata – két másikkal együtt – a Miniszterelnöki Hivatal és a Kopint–Datorg Rt. közti szerződés keretében készült 2000 nyarán. Kiegészítését és átdolgozását a Kopint–Datorg Konjunktúra Kutatási Alapítvány támogatta. Tekintettel a cikk összefoglaló és vázlat jellegére, a benne szereplő irodalmi hivatkozások száma a lehető legkisebb. Ha az olvasó igényli, több száz irodalmi forrást található e cikk előzményeiben: A dereguláció és újraszabályozás nemzetközi környezete. *Külgazdaság*, 1995. 7–8. sz.; A globális konvergencia változatai: Washington és Maastricht. I. és II. rész. *Külgazdaság*, 1997. 11. és 12. sz.; Válság táplálta globalizáció. I. és II. rész. *Külgazdaság*, 2000. 4. és 5. sz.; és a következő esettanulmányokban: Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban. I. Tények és magyarázatok, II. Gazdaságpolitika és szelekció. *Társadalmi Szemle*, 1994. 12. sz. és 1995. 1. sz.; Recession-inducing mechanisms in the Hungarian economy since the 80s. *Acta Oeconomica*, 1996. 3–4. sz.

¹ Az a tapasztalat, hogy nagyon viharos rendszerátalakulás közben, az első három-négy évtized után megjelennek a társadalom lassító, védekező mechanizmusai. Lásd például *Polányi* [1997] művét az angol kapitalizmus kialakulásáról, de a szovjet (szovjet típusú) rendszerek története is ezt mutatja.

Mínt hogy a globalizáció jelenségkörét a legtöbben gazdasági terminusokkal szeretik tárgyalni, az előbbi definíció gazdasági megfelelője a következő lehet. A nemzetközi gazdaság globalizálódásán vagy globálissá tételén azt a folyamatot kell érteni, amelyben a gazdaság eléggé nagy erejű szereplői számára megszűnnek az erőforrások megszerzésének (a hozzáférésnek) a földrajzi vagy intézményi korlátai, tetszés szerinti kombinálásának és allokációjuknak elhárulnak a területi, jogi vagy társadalmi akadályai oly módon, hogy a források allokációja vagy annak megváltoztatása a lehető leggyorsabban, minimális költséggel mehessen végbe.

Az alábbi vázlat három fejezetből áll. Az első tartalmazza a jelenségkör leírásának fő szempontjait; a második a globálisan integrált rendszer eddig megismert működésmódjait és a hozzá tartozó koordinációs (szelekciós) mechanizmusokat; a harmadik fejezet – igen röviden – a közismertnek vélt tendenciák bizonytalan voltával foglalkozik.

Megközelítések

A fogyasztás

Ezt a megközelítésmódot nevezhetjük antropológiai szempontúnak is, hiszen az ember életmegnyilvánulásai közül kezdettől fogva többet is a természetben található vagy az ember által előállított jóságok (később javak) bekebelezése, használata, elhasználása kísér.

A globalizálódást a leggyakrabban úgy szokás leírni, hogy a Föld minden részén egyre több ember ugyanazokat a javakat, használati tárgyakat, szolgáltatásokat keresi, találja és fogyasztja. Ennek alapjaként a legtöbb szerző a korszerű technológiák gyors terjedését tekinti, külön kiemelve belőle a szállítást (közlekedés) és a hírközlés egyre növekvő sebességét és rendkívüli olcsóságát. Következő lépésként említhető a tárgyi világ és a kísérő szolgáltatások egységesülésének civilizatórikus és kultúrateremtő (terjesztő) hatása. Mindkettő az életfeltételek és a jólét rendkívül széles körű javulásával jár. (Meg szokás jegyezni, hogy ma egy afrikai falu lakosa összehasonlíthatatlanul jobban él, mint a középkori Európa egykori parasztja.) Közgazdák, politológusok nem feledkeznek meg a jólét terjedésének magyarázatakor a nemzetközi kereskedelem, a külföldről érkező tőkeberuházások (esetleg segélyek) szerepéről. Ennek feltételeként szokás megjelölni a külgazdasági és a kulturális nyitás politikáját, amely gyakran (az ENSZ tagállamainak körülbelül a felében) a többpártrendszeren és szabad választásokon alapuló parlamentáris demokrácia meghonosodásából ered.

Természetesen a kiindulásnak ez a módja sem nélkülözi a kételyeket és bíráló megjegyzéseket. Ezek alapvetően két csoportra oszthatók.

Az első csoportba tartoznak azok a statisztikai elemzések, amelyek rámutatnak arra, hogy a Föld lakói közül 800-900 millió, körülbelül minden hatodik-hetedik ember éheznek; vagy hogy a legkorszerűbb technológia, az informatika, a gazdasági nyitás vagy akár a demokratikus berendezkedés terjedésével párhuzamosan (bár nem feltétlenül okozati viszonyban ezekkel a jelenségekkel) néhány évtized alatt feltűnően megnőtt a szegénység. Folyamatosan növekszik a gazdagság és a jövedelmek elosztásának különbsége a globalizációs folyamat által érintett összes társadalom egyedei és csoportjai között, továbbá az országokon belüli régiók, a centrumnak és perifériának nevezett országcsoportok, fejlett és fejlődő országok, a leggazdagabb és a legszegényebb társadalmak között. Már többen megjegyezték, hogy egyelőre nincs módszer és recept a polarizálódásnak mint irányzatnak a megfordítására, vagyis eléggé nagy tanácstalanság uralkodik a szebb jövő tárgykörében. (Kivételek az éhezés, amelynek hosszú távú csökkentésére készültek és készülnek tervezetek és prognózisok.)

A kifogások vagy bírálatok másik csoportja közvetlenebbül szociológiai természetű. Ez úgy szól, hogy a fejlett világnak a második világháború után kialakuló jóléti társadalmi (jóléti államai) olyan kompromisszum talaján léteztek és működtek, amelyben jóléti törekvéseik menthetetlenül összefonódtak az úgynevezett fogyasztói társadalom egyre nagyobb hatalmú intézményeivel és kultúrájukkal. Ennek a rendszernek a fölburulását a hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére teszik. Az akkor bekövetkező fordulatnak (a fordulat láthatóvá válásának) sokféle magyarázata van, és a folyamatot is sokféleképpen el lehet mondani.

Az előbb felvett szempontunkból – a fogyasztásából – azért nehéz folytatni a történetet, mert a második világháborút követő évtizedekben a ma szembeötlő globális struktúrák közül még csak az anyagi termelésben, szolgáltatásokban, részben a kereskedelemben tevékenykedő multinacionális cégek ismerhetők föl, a nemzetközi szervezetek közül pedig akkor még az Egyesült Nemzetek Szervezetének és a Biztonsági Tanácsnak (továbbá *ad hoc* intézményként a különféle csúcstalálkozóknak) a szerepe látszott kiemelkedőnek (ha megfelelkezünk a nagyon is jelen lévő katonai tömbökről).

A legfőbb nehézséget valószínűleg az okozza, hogy ahol a fogyasztás növekedett, az mindenütt árutermelés kiterjedésének volt köszönhető. Ha eltekintünk a 20. század szigorúan vett tervgazdaságaitól, ez az árutermelés az önszabályozónak tekintett piac viszonyai (versenyviszonyok) között ment végbe. Ebben kétféle lényeges változásnak vagyunk tanúi: az elfogyasztható anyagi javak mellé egyre nagyobb arányban csatlakoznak szolgáltatások, amelyeknek a nagy többsége sosem volt hagyományos piacon vagy bolti kereskedelemben megvásárolható; az utolsó fél évszázad transznacionális cégei és az elmúlt másfél-két évtizedben megteremtett vállalati hálózatai pedig a fogyasztó emberrel szemben nemcsak ármeghatározók, hanem egyoldalúan kínálatmeghatározók is. Ezt az utóbbi vonásukat erősíti, sőt szinte szükségszerűvé teszi az, hogy a jelenkori ipar nem meghatározott termékek előállítására, hanem technológiák működtetésére szerveződik, a termék (termékválaszték) már ennek a függvénye.

Akár elkerülhetetlennek tekinthetjük tehát, hogy időközben meg kellett születnie annak az új ideológiának, amelynek értelmében egy adott ország piacát az ott élők nem rendezhetik be a maguk igényei szerint, hanem úgy kell tekinteniük rá, mint arra a piacra, amely mások (a máshonnan jövőők) rendelkezésére áll.² Ez már az elmúlt két évtized legtöbbet szereplő nemzetközi szervezeteinek, a G7-nek, Nemzetközi Valuta-alapnak, Világbanknak, a GATT–WTO-nak a korszaka.

Az ő égiszük alatt a nemzetközi (multinacionális, transznacionális) cégek fő követelése az lett, hogy amerre járnak, mindenütt ugyanazt a fizikai és pénzügyi infrastruktúrát találják, ugyanazokat az intézményeket, viselkedési szabályokat.

Lehetséges tehát, hogy a fogyasztás globalizálódásának fonalán haladva is elérkezhetnénk a harminc évvel későbbi, vagyis a mai világhoz, ez azonban eléggé nehézkesnek vagy nagyon primitív eljárásnak tűnik.³ Ezért eggyel tovább lépünk az ismert megközelítések sorában.

² Ez valószínűleg nem először, de a legvilágosabban a Világbank egyik éves jelentésében van kifejtve (*World Bank* [1986]).

³ Valóban, a történelmi folyamat erős leegyszerűsítésére vall a következő, korántsem egyedülálló vélemény: „Nehéz elképzelni, hogy a világ népességének nagy része hajlandó volna lemondani azokról a kellemetességekről, amelyeket az egyre jobban integrált (következésképp hatékony) világpiac képes nyújtani.” (*Rodrik* [2000] 184. o.)

Hatalmi struktúrák

A globalizáció jelenségkörét sokan az újabban megjelenő vagy csak megerősödő hatalmi struktúrákkal, változásokkal, átalakulásokkal többé-kevésbé felismerhető irányzataival jellemzik. A hatalom fogalmát itt nem eredeti (antropológiai) értelmében használjuk (*A* parancsol *B*-nek, *B* engedelmeskedik *A*-nak: valószínűleg a legáltalánosabb emberi reláció), hanem abban a tisztán szociológiai értelemben, amely Max Weber szerint vagy érdekkonstelláción alapuló (szerződészerű) hatalom, vagy tekintélyen alapuló (akár szimbolikusnak tekinthető) hatalom. Itt főként ez utóbbiról lesz szó.

Egy néhány éve megjelent könyv szerzője, Susan Strange még tovább tágítja a hatalom fogalmát: ez a jelenlétben gyökerező, úgynevezett viszonylati hatalom, amely a törekvések és cselekvések kimenetelében mutatkozik meg (lásd *Strange* [1996]). A hatalomnak ezt a rezervoárját *Strange* piacnak nevezi. A hatalom alapvető kérdése mindenkor az volt, hogy kinek mi jár, és hogyan. Ezt azelőtt az állam mondta meg, amely úgynevezett strukturális hatalommal (hatalmi szervezettel és intézményekkel) rendelkezett. Korunkban az államhatalomnak eléggé tetemes részét úgynevezett piac közeli hatalmi struktúrák foglalták, illetve foglalják el. (A szerző nem foglalja a piac fogalmának változásával, illetve értelmezésével. Elfogadja, hogy az a piac, amit ma annak neveznek.)⁴ Ezek a struktúrák a következők: a multinacionális vagy nemzetek feletti cégek, „a maffia” (világméretű és nagyhatalmú bűnszövetkezetek), végül a nemzetközi szervezetek.⁵ Ebben a felfogásban az, aki a hatalmat birtokolja, a következőket (közülük egyet vagy többet) teheti: biztonságot nyújthat, vagy fenyegetheti a biztonságot; hitelt nyújthat, vagy megtagadhatja azt; ellenőrizheti, hogy ki, miféle ismerethez, információhoz juthat hozzá; meghatározhatja, hogy miféle terméket, hol és milyen feltételek között lehet előállítani.

A hatalomgyakorlásnak ezek a módjai részben a politikai, részben a gazdasági hatalmakra jellemzők.⁶ Van olyan felfogás, hogy az államnak egy részükről teljesen le kell mondania, más részüket csak a nemzetközi szervezetekkel, illetve magánintézményekkel együtt és velük egyetértésben gyakorolhatja.⁷ Eléggé általános tapasztalat az, hogy az államon kívüli hatalmi szervezetek gyakran az állammal konkurálva, akár annak ellenében érvényesítik hatalmi eszközeiket. Kiemelkednek ezek közül az esetek közül azok, amelyekben a hatalom érvényesítése valamilyen nemzetközi közösség, például az „üzleti közösség” vagy „pénzügyi közösség” vagy teljes általánosságban „a nemzetközi közösség” nevében, vagyis a nyilvánosság erőteljes felhasználásával megy végbe anélkül, hogy a hatalmat gyakorló vagy érvényesíteni kívánó szervezet vagy csoport közelebbről megnevezné magát.⁸

A nemzetközi jog szuverén államok tényéből (feltevéséből) indul ki, valahányszor nemzetközi egyezményekről, megállapodásokról, szerződésekről beszél. Nemzetközi szervezetek létrehozása (államközi szerződéssel) mégis hasznosnak bizonyulhat a legna-

⁴ Sőt, hisz a vak piaci erőiben és abban, hogy senki semmilyen hatalmat nem gyakorol a világ piaci gazdasága fölött.

⁵ *Strange* érdekes módon az előbbiekéhez hasonló hatalmi szerepet tulajdonít a legnagyobb nemzetközi könyvvizsgáló és auditáló cégeknek.

⁶ Kitűnő ismertetés olvasható igen jól rendszerezett tartalmi összefoglalóval erről a sokat idézett könyvről *Henner* [1999] cikkében.

⁷ Jó példa ennek tárgyalására az úgynevezett politikai gazdaság szempontjából *Drucker* [1997] cikke; a magánszféra szereplőinek befolyásáról a nemzetközi pénzügyek szabályozására pedig lásd *Chavagneux-Nicolas* [1999].

⁸ Ennek a nemzetközi közösségnek a fogalma eléggé bizonytalan, maga a léte is sokak által vitatott, a hatalom ténye kevésbé. Lásd *Moreau-Defarges* [1999].

gyobb nemzetközi hatalom (jelen esetben az Amerikai Egyesült Államok) számára is, mert a kívánt megállapodások így kevesebb fáradtsággal és olcsóbban létrehozhatók, mint bilaterális vagy akár multilaterális tárgyalások útján. A nemzetközi szervezetben ugyanis kialakíthatók azok a normák, procedurális és viselkedési szabályok, a nézeteltérések és viták rendezésének azok az egyszerű eljárásai, amelyek egymást erősítve, egy bizonyos idő után már egészen világossá teszik, hogy mely viselkedési módok (vagy akár vélekedések) fogadhatók el, s melyek nem (lásd *Keohane* [1998]). (Azt is szokás mondani, hogy a szervezet – programjai útján – aszimmetrikus információkat bocsát ki, amelyek eleve strukturálják a tagok által választható alternatívákat.) Így az újabb megállapodások, határozatok érvényesítése is egyre könnyebbé válik: a szervezet tagjainak például igazolniuk kell szavahihetőségüket és eltökéltségüket vállalt kötelezettségeik teljesítését illetően, akár úgy is, hogy az adott tagország kormánya saját országában bizonyos politikai, intézményi változtatásokat hajtson végre.⁹ A nagy nemzetközi szervezetek tagsága politikai elnökökkel jár, némelykor pedig feltétele az állami szuverenitás teljes jogú gyakorlásának vagy a hozzáférésnek elsődrendű erőforrásokhoz (hitelekhez, segélyekhez, információkhoz).

A nemzetközi szervezetek száma a hetvenes években elérte az ezret. A globalizálódás témakörében a leggyakrabban említett szervezetek a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO – a GATT utóda). Mindegyikkel kapcsolatban sokszorosan fölmerült az a kifogás, hogy egyre újabb kompetenciákat szereznek vagy igyekeznek maguknak követelni úgy, hogy azok lényegesen korlátozzák a tagországok szuverenitását, és hogy eljárásaikat és politikájukat erősen befolyásolják az Egyesült Államok érdekei.¹⁰ Amikor a GATT (amely egyezményként csak a tagországok egyetértésével alkothatott új rendszabályokat és intézményeket) átalakult Világkereskedelmi Szervezetté, rögtön azzal az újítással kezdte, hogy a bizottságok egyeztetett előterjesztései csak akkor nem lépnek életbe, ha a tagországok egyhangúan elvetik azokat. A szervezet napirendjén most már csak olyan programok állnak, amelyek a tagországok belső gazdaságpolitikáját kívánják megváltoztatni (például az agrárpolitikájukat, versenypolitikájukat, oktatás- és művelődéspolitikájukat), többnyire a teljes dereguláció jegyében. Teszik ezt különösen a nemzetközi nagyvállalatok és pénzügyi cégek javára, miközben őket magukat csak a jövőben várható szakmai vagy más viselkedési kódexük köteleznék (többnyire a fogyasztó egyénekkel és semmikor sem a társadalommal szemben).¹¹

⁹ A „szavahihetőség” és az „eltökéltség” különösen a Valutaalap környezetében, kiváltképp pénzügyi restrikció és más „kemény döntések” előírásakor vagy értékelésekor fordul elő.

¹⁰ Lásd például *Trouvelot* [1999] cikkét a WTO-ról és az amerikai befolyásról. A Nemzetközi Valutaalapot az Egyesült Államokban is sokan bezáratnák (Milton Friedman például), főként azért, mert nézetük szerint a magántőke és a piac könnyebben, olcsóbban megoldaná a pénzügyi válságokat, mint ez az intézmény. Fred Bergsten, a washingtoni Institute for International Economics igazgatója (ebben az intézetben fogalmazták meg a washingtoni konszenzus tíz pontját, és itt kutatják egy nemzetközi gazdaságpolitikai stratégia lehetőségeit) kongresszusi meghallgatásán 1998-ban a következő érveket hozta fel amellet, hogy az Egyesült Államoknak miért áll érdekében az intézmény fenntartása. Válság vagy súlyos fizetési nehézségek esetén az államok megtehetnék azt, hogy gyors eredményt hozó eszközökhöz nyúljanak: importkorlátozáshoz, valutaellenőrzéshez, a tőkemozgások engedélyhez kötéséhez, ami a világ adott pontján (esetleg egy országcsoportban) megakadályozná a javak, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlását. Ez ellentétes az Egyesült Államok érdekeivel. Ezzel szemben a Valutaalap az általa megnyitott hitellehetőségek ellenében olyan gazdaságpolitikát hajtát végre a kormányokkal, amely kedvez a tőke szabad mozgásának és ezzel az Egyesült Államok törekvéseinek (*Bergsten* [1999] 59. o.).

¹¹ Túlságosan korainak bizonyult az OECD titkárságának az a lépése, hogy 1998-ban a Nemzetközi Beruházásvédelmi Egyezménynek olyan tervezetét terjesztette elő, amely jogot adott volna a beruházónak bíróság előtt követelni a világban létező minimális nemzeti szabályozást, ha az annál szigorúbb szabály véleménye szerint versenyhátrányt okoz neki. A közvélemény akkor felhőrdült, a tervezetet a tagállamok elvetették. A viselkedési kódexek hézagosak, szankcionálásukra nincsen mód (lásd *Wallach* [1999], *OECD* [1999]).

A pénzügyi szuperstruktúra

A globalizálódásnak nevezett jelenségkör leírásának legegyszerűbb módja valószínűleg az, ha a nemzetközi pénz- és tőkepiacok gyors növekedéséből és egyre nagyobb mértékű (bár még korántsem befejezett) integrálódásából indulunk ki. Ez egyben a leginkább történetinek tekinthető megközelítésmód. Ekkor a történet arról szól, hogy a korábban ismert pénzgazdaság felett – amely ismereteink szerint a reálgazdaság folyamatainak közvetítője, megkönnyítője, értékelője és leképezője volt –,¹² és részben azon kívül, a hetvenes évektől kezdve kialakult egy öntörvényű pénz- és tőkepiac, amely egyrészt elképesztően nagy mértékű pénzteremtésre képes, másrészt azelőtt ismeretlen nagyságú pénztőke valós idejű mozgatására úgy, hogy a maga többlépcsős rendszerében voltaképpen pénzt pénzbe (sokféle és sokfajta módon forgatható értékpapírba) fektet.

Ennek a rendszernek természetesen szüksége van valós pénzre (megtakarításokra) is. A folyamat kezdetén egy talált kincs áll (olyasféle, mint az inkább aranya a mesében és Amerika ezüstje a történelemben): az OPEC által kezdeményezett, 1973-ban kezdődő olajárrobbanást az akkori kétpólusú, hidegháborús világban nyilvánvalóan nem lehetett hadihajók odaküldésével elhárítani. Az olajdollárok visszaforgatása, vagyis olcsó kikölcsonzése a fejlődő és – kis részben – szocialista országoknak, megóvta a fejlett országokat a pénzügyi összeomlástól. A tőkepiaci integráció első szervezője ezeknek az országoknak az általános eladósodása lett, amelyet az 1979–1980. évi drasztikus kamatemelések tett az egyik oldalon rendkívül jövedelmezővé, a másik oldalon szinte örökössé. A fejlődő országokból a fejlettek pénzintézetei felé áramló kamatok és törlesztés (vagy csak követelés) nagymértékben megnövelte a pénz- és tőkepiacok erejét, és egyre újabb ügyfeleket szállított a nemzetközi pénzügyi intézményeknek. Ezek segélyek, hitelek fejében nagyjából egységes forgatókönyv szerinti reformok végrehajtását várták tőlük. A reformprogramok piacuk megnyitását, gazdasági liberalizálást (deregulációt, később privatizálást), fiskális szigorrt írtak elő. A fiskális szigorral együtt járó költségvetési többletek újabb megtakarítással táplálták a pénzügyi rendszert, a költségvetési és jegybanki reformok pedig a növekvő államadósságok révén újabb értékpapírokkal és biztos jövedelemmel a pénz- és tőkepiacok szereplőit.

Ez már az úgynevezett washingtoni konszenzus korszaka, amikor minden egyes országnak és kormányának, amely nem akar kiszakadni a nemzetközi közösségből, rendszeresen és folyamatosan ugyanazokat a feltételeket kell teljesítenie. A nemzeti piacok megnyitása a közvetlen külföldi beruházók előtt nagyban hozzájárult és hozzájárul az elsődleges elosztás – a tőkejövedelmek és a munkajövedelmek arányának – megváltoztatásához a tőkejövedelmek javára mindegyik országcsoportban (legnagyobb mértékben a szegény országokban). Ugyanilyen eltolódás megy végbe a közteherviselés arányaiban. (Úgy is, hogy a gazdagokra és a nagy cégekre aránytalanul kis adóteher esik, de úgy is, hogy megfelelő technikával ennek a megfizetését is elkerülik.)

A nyolcvanas évektől kezdve, majd különösen a kilencvenes években, a globális struktúrák legfőbb terjeszkedési módjává a pénz- és tőkepiaci (banki) válságok váltak. A pénz- és tőkepiacok azáltal, hogy a meglévő és a keletkező vagyonok és profitok értékét akár igen szélsőségesen növelhetik vagy leszállíthatják, részt tudnak venni országok,

¹² Egészen más következtetésre jutott az *Annales* iskola nagy történésze Fernand Braudel, aki az európai gazdaságtörténet nagy részében, de legalábbis a 13. századtól a gazdaságnak három jól megkülönböztethető szintjét tudta leírni: legalul a létfenntartást biztosító (a cserének többnyire természetes vagy archaikus formáit alkalmazó) gazdaságot; a fokozatosan terjeszkedő, a legújabb korban túlnyomóvá váló árutermelő (piaci) gazdaságot; s egy fölöttük mindenkor létező, hol kiterjedő, hol összességében húzódo kapitalista szektort, amely a távolsági kereskedelem, a hitelezés, a bonyolult pénzügyletek, a tőzsdei és tőzsdén kívüli spekulációk szintjére (Braudel [1979]).

társadalmak, csoportok és rétegek helyzetének megváltoztatásában és átalakításában, úgyhogy azok alkalmasakká váljanak a globális struktúrák befogadására, illetve betagozódásukra az e struktúrák által kijelölt helyre. (Ezt a folyamatot szinte gyorsított felvételen figyelhettük meg az 1997. évi kelet-ázsiai válság eseményeit szemlélve.)

A tőkepiaci koncentráció folytán a világgazdaság fontos szereplőinek rendelkezésére álló likviditás egyelőre nem tekinthető ugyan egységes *poolnak*, de különösen válságok (vagy válságok kirobantása) alkalmával igen nagy koncentrációban képes megjelenni. (Többek véleménye szerint e különösen mozgékony pénz igen nagy hányada a nem reguláris gazdaságból származik.)

A világgazdaság régóta ismert aktorai, a multinacionális és transznacionális vállalatok, illetve közülük a legnagyobbak, kezdetben megpróbálták önálló szereplőkként fellépni a pénz- és tőkepiacokon, majd felvásárlások és fúziók folytán egyre nagyobb részüik került tőkepiaci cégek (intézményi befektetők) tulajdonába vagy/és irányítása alá. (Ezek ugyancsak a likvid pénz elszívását tekintik egyik fő céljuknak.)

A volt szocialista országok átalakulási válságának egyik következménye volt az, hogy korábbi beruházásaik rendkívüli módon leértékelődtek. Igen olcsón meg lehetett venni őket. Ez később más – úgynevezett feltörekvő – országok sorozatos válságaiban is bekövetkezett. Ily módon az a pénzügyi szuperstruktúra, amelynek kezdetben az egyik fő megkülönböztető vonása az volt, hogy a reálgazdaságtól elszakadva, mintegy afőlött lebegve létezett, és csak a világ pénzügyi központjaiban volt fizikailag is utolérhető, az elmúlt évtized folyamán fokozódó gyorsasággal választotta le a reálgazdaság cégeinek (többek között a közszolgáltatásoknak) az őt érdeklő részét. Számos szerző szerint ebben a folyamatban ment végbe a rendszer amúgy is nemzetközinek számító összetevőinek teljes denacionalizálódása.

Vannak, akik a pénz- és tőkepiacok politikai ellenőrző funkcióját emelik ki, lévén reakcióik gyorsabbak és látványosabbak, mint a pártpolitikusok, a kormány, a törvényhozás reakciói.

Csikós-Nagy Béla hasonló című tanulmányában világméretű pénzforradalomnak nevezi a pénz- és tőkepiacoknak a legutóbbi három évtizedben végbemenő viharos átalakulását és kiterjedését.¹³ Mint írja: „A kormányok elvesztették pénzpiaci szabályozó eszközeik jelentős részét, és a nemzetközi pénzpiacok váltak az állami gazdaságpolitikák fő minősítőivé. ... ezt a folyamatot erősítette fel a feketepiac térhódítása, és ezzel az illegális jövedelmek szerepe a nemzetközi tőketranzakciókban.” (Csikós-Nagy [1999] 71. o.)¹⁴ Ezek a tranzakciók a pénzintézetek (pénzügyi közvetítők) nemzetközi szinten egyre jobban integrált hálózataiban mennek végbe, annak a liberalizálásnak és deregulációnak a körülményei között, amely az erőforrások megszerzésével,allokációjával, az allokáció megváltoztatásával szemben a jelen cikk elején felsorolt követelményeket a pénz- és tőkepiacokon is érvényesíti, sőt vezető szerepet juttat nekik. A pénzintézetek nemzetközi összefonódása, a világ legnagyobb pénzügyi centrumai a körjük települt szolgáltató intézményekkel (tanácsadó, elemző, hitelminősítő, auditáló, jogász cégek),¹⁵ jegybankok és a kormányok fölött is felügyeletet gyakorló hivatalos nemzetközi pénzügyi szervezetek együttese alkotja azt a pénzügyi szuperstruktúrát, amely minden más hatalomnak – ideért-

¹³ Lásd Csikós-Nagy [1999]. A tanulmány külön érdeme az, hogy az első részében tömör leírását adja a pénz- és tőkepiacok történetének, az ezeket övező legfontosabb elméleti téziseknek, és igen jól válogatott statisztikák vezetik át benne az olvasót a jelen korszakhoz.

¹⁴ A feketepiac részesedését „a világ tőkepiacának táplálásában” 22-25 százalékra teszi a szerző (Csikós-Nagy [1999] 71. o.).

¹⁵ A nemzetközi pénzügyi központok jelentőségére és működésére nézve lásd Sassen [1999].

ve az államhatalmakat és a közönséges gazdasági erőhatalmat gyakorolni képes vállalatokat is – konkurense és ellenlábasa lehet.

A pénzügyi hatalmi struktúráként sok tekintetben már most autoritáson alapuló (szimbolikus) hatalomként működik. Ebben a funkciójában igényt tart bizonyos kiváltságokra: arra, hogy a pénz- és tőkepiacok jelzéseit az üzleti világ fogadja el valószínűségi jelzéseként; hogy a kormányok előre számoljanak esetleges reakcióival („hangulatával”); és hogy ne kelljen viselnie magatartásának sem az anyagi, sem a politikai következményeit.¹⁶

Társadalmi struktúrák

Ha nem tudnánk, és nem volnánk benne biztosak, akkor is föltehetnénk, hogy az emberek megváltozott életmódja, a korábbiaktól különböző hatalmi konstellációk és újfajta hatalmak létrejötte mély társadalmi változások eredményeként volt csak lehetséges, és szükségképpen továbbiakat kell hogy okozzon. Az eddig leírt megközelítési módok – a fogyasztás, a hatalmi struktúrák, a pénzügyi szuperstruktúra felől – mindegyike alkalmas lehetne arra, hogy megrajzoljuk a segítségükkel bemutatott folyamatok szociológiai hátterét, vagy szociológiai következtetéseket vonjunk le belőlük. Itt mind a kettő hiányozni fog. Csupán három körülményre és egy új jelenségre kívánjuk felhívni a figyelmet, ezek közül kettő mellékes körülménynek tűnik, a harmadiknak igen nagy irodalma van, a negyedik pedig ismereteink szerint még nem vált szociológiai vizsgálódás tárgyává.

Az első az, hogy minden korszakos társadalmi változás után, amikor a társadalom domináns erői már egészen kialakultak, és teljes mértékben meghatározzák a politikai, gazdasági és kulturális folyamatok lefutását, továbbá az alapjukul szolgáló szervezeteket és koordinációs mechanizmusokat, a társadalom részeiben vagy jól körülhatárolható részeiben mindig fennmarad valamennyi a korábbi korszak szerveződéseiből és koordinációs mechanizmusaiából. Köztudott, hogy a rabszolgaság intézménye sem tűnt el egészen az emberiség életéből, a rendies struktúrák vagy akár a hűbériségre emlékeztető formák nagy gyakorisággal fellelhetők. Ezeknek némelykor igen fontos funkciójuk van, és hol kevésbé láthatóan, az alapvető hatalmi (jogi) intézmények által elfedve, hol pedig más szerkezetű csoportok vagy koordinációs mechanizmusok működésének akadályaként leleplezve és támadva, találkozunk velük. Azt sem szabad elfelejteni, hogy ezek a múltból örökölt és akár lappangva fennmaradó struktúrák új szerepkör betöltőiként feléleszthetők, és új növekedésnek indíthatók.

Más típusú jelenségnek tekinthetők az éppen domináns gazdasági és társadalmi rendszerekből aktuálisan kimaradók, beilleszthetetlenek vagy nehezen beilleszthetők, illetve az ezekhez hasonló jelzőkkel illelhető emberek életmódja és tevékenységeik. Gondoljunk csak az elmúlt évezred első századainak leprásaira, koldusaira, vágánsaira, az egész életüket zarándokutakon töltők hadára. Az európai középkor története nem volna érthető nélkülük. Érdekes módon a 20. század hetvenes éveiben felmerült egy „megragadási” (*capturing*) elmélet vagy követelmény, amely némiképpen döbbenetesen vagy el-lenségesen vette tudomásul a piacot elkerülő életformák és tevékenységek létezését és fennmaradását, esetleg kiterjedését vagy újjak keletkezését, különösen ha ez a fejlett világban következett be. Jó, ha tudjuk, hogy ott, ahol a piaci kereslet (árkereslet) megszűnik, és a munkaerő-kínálat bármely oknál fogva eltűnik, de az emberek mégsem

¹⁶ Lányi [1996] kísérlet volt ennek a hatalmi struktúrának és hatalmi attribútumainak a leírására.

halnak éhen, ott valami módon megpróbálkoznak a létfenntartással. Eközben értékteremtés (javak, szolgáltatások termelése) folyik, hozzáadott értéké nyilvánvalóan nem (ezt kizárja ezeknek az embereknek a hajlama a naturálgazdálkodásra és a pénz nélküli termékcsere). Ebben a létfenntartó szektorban mégis gyakran föllelhető egy őseredeti vagy akár archaikusnak nevezhető piaci csere, amelyet a résztvevők a legfejlettebb országokban is szigorúan készpénz (infláció és gazdasági válság idején arany vagy más pénzhelyettesítő, például gabona) ellenében folytatnak.¹⁷

Több ok miatt fontos felhívni a figyelmet erre a jelenségre. Először is: semmi jele annak, hogy a fejlődő országokban, amelyek közül némelyikben a lakosság nagy hányada (például a parasztok vagy a falusi lakosok, vagy az indiánok többsége) ezt az életformát folytatja, a létfenntartó szektor szűkülne, vagy ha igen, az csak a metropolisok nyomorgóinak számát növeli. Az iparosodott országokban, a legfejlettebbekben is, az utóbbi évtizedekben ennek az életmódnak a terjedése figyelhető meg. Minthogy többnyire kétkézi munkáról és gazdasági szempontból igen gyenge eredményről van szó, elgondolkozhatunk azon, hogy amikor egy-egy elbocsátási hullám után az adott vállalatok termelékenységének ugrásszerű növekedését jelzi a statisztika, vajon a semmit sem csinálókkal és az eszközök, szerszámok nélküli kenyérkeresőkkel együtt a javak és szolgáltatások előállításának társadalmi termelékenységé növekszik-e.

Végül meg kell említeni a 20. század leglátványosabb társadalmi folyamatát (ez az, amelynek óriási irodalma van): a 19. században fölvirágzó és megszilárduló domináns osztálystruktúra (tőkések, munkások) lassú, majd gyorsuló felbomlását és elhalványodását az úgynevezett középosztályosodás javára. Ez a folyamat olyan fajta funkcióbeli és a közéletet is befolyásoló differenciálódást idézett elő, amely – a történelemben eléggé szokatlanul – a jövedelmek és az életmódok látványos közeledésével és kiegyenlítődésével járt a fejlett és közepesen fejlett országokban.¹⁸ Majd megfigyelhetjük ugyanezeknek a középrétegeknek és az alsóbbaknak olyan újfajta differenciálódását, amely már eddig jelentős részük helyzetének lassú romlásához, az alsóbbakhoz tartozók közül pedig sokszor gyors lesüllyedésükhöz vezetett, immár a jövedelmek és az életmódok erőteljes polarizálódásának közepette. A magukkal mit kezdeni nem tudók, a társadalomból kizártaknak nevezett rétegek, a devianciába menekülők, életveszélyes betegségekre hullók veszedelmesen nagy tömegének megjelenése nyilvánvalóan egy túlságosan gyors (és nem éppen emberbarát ideológiára alapozott) átmenet kísérőjelensége, az átmenet sebességéből azonban nem lehet a tartamára nézve következtetéseket levonni.

Végül néhány szó arról, ami új.

A változó hatalmi struktúrák, kiváltképpen az, amelyet pénzügyi szuperstruktúrának nevezünk, nyilvánvalóan a különféle hatalmakat gyakorló csoportok átrendeződésének köszönhetik részben eredetüket is, részben pedig további átalakulásnak – bővülésnek, szűkülésnek, pozitív és negatív irányú szelekciónak – a részesei. A hatalomnak ez a bázisa ma az úgynevezett elitkutatások kedvelt témája. Az, ami eddig mintha elkerülte volna a szociológusok figyelmét, a következő.

A különféle pénzközvetítő intézmények és az általuk kínált megtakarítási formák („termékek”) sokasodásával párhuzamosan került előtérbe az úgynevezett fejlett világ társa-

¹⁷ Nagyon ajánlható elolvasásra *Frigyes* [1999] beszámolója arról, hogy Angolában, egy polarizált és szociális intézmények nélküli társadalomban, ennek az archaikus árucserének az elnyomása – a korszerű pénzgazdaság jegyében – mint foszt meg nagy tömegeket elemi létfeltételeiktől, hiszen az őseredeti naturálgazdálkodásból már rég kiléptek.

¹⁸ Ebből az óriási irodalomból itt csak C. Wright Millsnek a tárgyat megalapozó művét említjük (*Mills* [1951]).

dalmának az előbb említett hatalmi bázissal adekvát, könnyen lojálissá tehető, rendkívül gyorsan növekvő és erősen szegmentált csoportja vagy rétege: a befektetők.

A befektetők felső rétege, a gazdag emberek, többnyire maguk is a valamilyen szinten hatalmat gyakorlók közé tartoznak.¹⁹ Középen jól fölismerhetők a (nem pontosan statisztikai értelemben vett, nagyjából a középosztályba sorolható) háztartások, amelyek hagyományos megtakarítók, és megértették, hogy mind gyakorlati – jövedelmi – megfontolásokból, mind státusuk szempontjait tekintve, az a helyes, ha megtakarításukat a tőkepiac intézményeinek közvetítésével fektetik be. Végül ott van a kényszerű vagy csak félig-meddig önkéntes befektetőknek hovatovább milliárdnyira duzzadó tömege: ők azok, akik foglalkozásuk vagy alkalmaztatásuk okán kötelesek folyószámlát, betétszámlát nyitni, kötelező vagy kiegészítő nyugdíj- és egészségbiztosítást kötni, és egyre több formában (igen gyakran állami segédlettel, akár törvény előírta módon) pénzügyi intézetek ügyfelévé válni. Ha a felső réteg még többé vagy kevésbé részese az új hatalmi formációnak, ez a legelső biztosan az alattvalókat alkotja. Tegyük ehhez hozzá, hogy még ebben a minőségében is erős szelekciónak van átlátva, vagyis ez a réteg eléggé élesen megkülönböztethető a társadalom ama részétől, amely kényszerű befektető sem lehet. Ide sorolható, ha például az angolszász típusú jóléti juttatások rendszerének (*welfare system*) a kedvezményezettje. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy kisbefektetőnek vagy akár kényszerű befektetőnek lenni mindeddig a már adott társadalmi státus függvénye, és önmagában nem vált státusmeghatározóvá. A csoport tagjainak befektetői viselkedése azonban (például fellendülés vagy válságok, csődök idején) felismerhető módon megkülönbözteti őket a többi rétegtől, és ennek máris nyomát látni politikai és társadalmi magatartásukon.

Működési módok és koordinációs mechanizmusok

Néhány elméleti nehézség

Egy rendszer alapvető működési módjainak és a benne érvényesülő koordinációs mechanizmusoknak a leírása (akárcsak felsorolása) nyilvánvalóan meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit még akkor is, ha a szerző eléggé felkészült volna, maga a rendszer pedig nagyjából megállapodott volna (kialakulásának valamelyik stádiumában). Ezért a címben jelzett tárgyak leírása csonka lesz és hézagos. Előljáróban három témát sorolunk fel, amelyekre nézve az alapvető közgazdasági elmélet is vagy hiányzik, vagy hiányos.

Az első az árelmélet, vagyis annak tudása, hogy hogyan képződnek az árak (a gazdaság szereplői hogyan határozzák meg, találják meg az árat). A hetvenes évek óta egyre gyakoribb a neoklasszikus elmélet által kidolgozott versenyárhoz és monopolárhoz képest deviánsnak tekinthető árképződés. Ezeket sokáig a tranzakciós költségek elmélete, illetve az újabb politikai gazdaságtan által az állami beavatkozásnak tulajdonított járadékoké igyekezett leírni. Nem sikerült megállapítani, hogy miféle mechanizmusok közvetítik a tőzsdei mozgásokat a termékpiacok (elsősorban nyersanyagpiacok) áralakulásához; nem világos, hogy a nemzetközi vállalatok által igen széles körben,

¹⁹ A gazdag emberek száma eléggé gyorsan növekszik. Egy 1999. évi felmérés és becslés szerint a dollár-milliomosok száma 7 millió volt, összes vagyonuk pedig 25 500 milliárd dollárra tehető. Ez azt jelenti, hogy a Föld lakosai közül minden 885. milliomos, vagyis több mint egy ezrelékük, 3,6 millió dolláros átlagos vagyonnal. Észak-Amerikában és Nyugat-Európában körülbelül minden 130., 150. tartozik ebbe a csoportba viszonylag szerény, 3 millió dolláros átlaggal. A kirívóan nagy vagyonok a fejlődő országok csekély számú gazdagjára jellemzők (*Egyre több...*[2000.].)

igen nagy árumennyiségre alkalmazott transzferárok (és néhány rokonuk) egyáltalán áraknak tekintendők-e; az úgynevezett helyzeti előnyök és a belőlük eredeztetett – az árba beépített – járadékok pedig egyelőre semmiféle elmélethez (közgazdasági elmélet vagy árelmélet) nem sorolhatók.²⁰

A következő fehér folt az elméletben az országhatárokat átlépő kereskedelem (külkereskedelem) generáló tényezői és feltételezett előnyei. Az úgynevezett komparatív előnyöknek a komparatív költségeken alapuló (ricardói) vagy a tényezőellátottságon alapuló (Heckscher–Ohlin-féle) változatai elégteleneknek bizonyultak. Ha ma komparatív előnyökről olvasunk, majdnem mindig abszolút előnyökről van szó (például bőségesen rendelkezésre álló olcsó munkaerőről).²¹ Az utóbbi évtizedekben legalább egy tucat új elmélet született kereskedelmet generáló tényezőkről (ilyen például az egy főre jutó jövedelem vagy a növekvő hozadék),²² és tudvalévő, hogy a statisztikában megjelenő világkereskedelemnek több mint egyharmada a transznacionális vállalatok belső – bár a határokat átlépő – árumozgatása. A kereskedelem előnyeit az elmélet egyre kevésbé tudja meghatározott országhoz és népességhez kötni, és több mint kétszáz év után megjelentek a kereskedés hátrányairól szóló elméletek (vagy legalábbis hipotézisek).²³

Végezetül meg kell említeni az elméleti alapok közül a pénzelméleteket is. Valójában nincs olyan pénzelmélet, amely kielégítően le tudná írni a jelenkori pénz funkcióit (esetleg csak egyetlen funkcióját?),²⁴ vagy megmagyarázná a pénzfelhalmozás és a vele párhuzamos rövid lejáratú pénzteremtés jelenségeit (*stock* és *flow* viszonyát). (Vannak, akik a pénz- és tőkepiacokon teremtett – és azokat el nem hagyó – pénzt világpénznek, mások virtuális pénznek, megint mások pusztá jelnek – a piacokról kibocsátott, a piaci szereplők vélekedését és hangulatát kifejező információnak – nevezik.)

Ezek az alapokon a ma piaciaknak nevezett szerveződések, döntések, tranzakciók és viselkedésmódok nemigen választhatók el hatalmi megfelelőiktől, hiszen a hatalmak szétszótódása és új hatalmi koncentrációk jelentkezése is állandó folyamattá vált. Ugyanakkor a korábban megismert árupiacok, amelyek a közgazdasági vizsgálódások fő tárgyát adták, kezdenek háttérbe szorulni, ami megfelel annak a ténynek, hogy

²⁰ A kilencvenes évek közepén körülbelül 44 ezer transznacionális céget számolt össze a statisztika, a becslések nekik tulajdonítják a világ összes kibocsátásának 25-33 százalékát. (Ezeknek a többsége közepes és kisméretű vállalat, közülük sokan különféle szerepeket töltenek be az igazán nagyok alkotta nemzetközi hálózatokban.) A száz legnagyobb hatmillió főt foglalkoztatott, és az értékesítésük egyharmadát tudta a magáénak (*Held-McGrew* [1998]).

²¹ Ezt a nehézséget ragyogóan hidalta át Michael E. Porter, amikor a nemzetek komparatív előnyei helyett egyszer csak bevezette a kompetitív előnyök (versenyelőnyök) könnyen operacionalizálható fogalmát (*Porter* [1990]). (Porter ma már nagyon divatos, és nálunk is bőségesen használt elemzési módszeréről kitűnő ismeretést közölt Török Ádám 1992-ben.)

²² A ma létező elméletek és elméletkezdemények legkiterjedtebb tárgyalása talán *Borkakoti* [1998] alapvető kézikönyvében található.

²³ Hipotézis szintjén lásd például *Drucker* [1997] cikkét. De komoly kutatások is folynak, *Edwards* [1993] tanulmányában már komoly kételyek merülnek fel azzal a feltevessel szemben, hogy a külgazdasági nyitás és a kereskedelem liberalizálása növekedést és jólétet teremtene a fejlődő országokban. Majdnem tagadásig menő kételyt olvashatunk ki *Guérin* [1999] cikkéből. A mai kutatások általában a konvergencia (egy főre jutó GDP, bérek, jövedelmek) szempontjából vizsgálják a kérdést, és nemigen jutnak egyértelműen pozitív eredményre (lásd *Findlay* [1996], *Jones-Engermann* [1996], *Pritchett* [1997]). Megfogalmazódott az az állítás is, amely szerint a külgazdasági nyitás nem annyira motorja, inkább katalizátora a növekedésnek (*Fontagné-Guérin* [1997]). Az IMF kutatói 110 fejlődő ország adatai alapján különféle más gazdaságpolitikai és politikai feltételektől függenek találták annak valószínűségét, hogy a külgazdasági nyitás erőteljes vagy közepes, vagy akár kisebb gazdasági növekedéssel járjon (*IMF* [1997]).

²⁴ Feltétlenül nagy figyelmet érdemelnek azok a kutatások, amelyek a pénz működését és szerepét egy „költségvetési korlátnak” nevezett funkcióból kívánják levezetni (lásd *Kohn* [1988]).

kiterjedésük inkább csökken, mint nő, a pénz- és tőkepiaci tranzakciók tömege pedig sokszorosa az áruipacokéinak.

A fenti néhány példából legalább kétféle következtetést vonhatunk le. Az első: a jelenkori gazdasági tevékenységek sokféle, helyenként már elhalványuló, másutt még nem egészen kifejtett működési mód keretében és koordinációs mechanizmusok közvetítésével mennek végbe.²⁵ A második: sokféle jelenség és folyamat nem gazdasági, hanem (inkább) hatalmi meghatározottságú, vagyis nem biztos, hogy tisztán gazdasági mechanizmusokat kell keresni, illetve lehet találni mögöttük.

A tulajdon

A globális struktúrák fő szervező ereje a pénz- és tőkepiaci integráció. A szervezetnek és a szervezésnek ez a módja specifikus követelményeket támaszt a tulajdon formájával és a tulajdonjogokkal szemben. A követelmények kétféle típusa öltik szembe. Az első: a pénzügyi cégek és intézmények arra törekednek, hogy lehetőleg minden tulajdont vagyonná, minden vagyont könnyen mobilizálható (likvidde tehető) tőkévé változtassanak, és a tőkét a saját szabályaik szerint mozgathassák. A második az elsőből következik: a tőke mozgása, működése olyan legyen, hogy eközben sokféle, állandó és rendszeres jövedelmet biztosítson a pénz- és tőkepiacok szereplői számára. Ez a felfogás és gyakorlat lényegesen különbözik a korábbiaktól.

A tulajdon közgazdasági fogalma a második világháború utáni két évtizedben a tulajdonosi jogosítványok megosztásán, a vagyon és a tulajdon bizonyos mértékű szétválasztásán, a holt (tárgyi) vagyonnak mint hatalmi attribútumnak az elhalványulásán alapult. A vállalat működésében érdekelt irányítási és ellenőrzési joga (az államé, köztestületké, menedzsmenté, munkás-érdekképviseletké) csak kis mértékben vagy egyáltalán nem kötődött (a legtöbb ipari országban) részesedésükhöz a tárgyi vagyon birtoklásából. A hadigazdálkodás és az újjáépítés hagyományának folytatásaként nem minden befektetés (például az államé vagy önkormányzatoké) generált arányos tulajdonrészesedést – vagy bármilyet – a gazdasági vállalkozásokban. Ez a felfogás és az ennek megfelelő gyakorlat kétségtelenül korlátozta a tulajdonosok és befektetők döntési hatalmát, továbbá a tőke részesedését az elsődleges jövedelmekből.²⁶

A közgazdasági elméletekben (a marxista irányzatok kivételével) a tulajdon fogalma nem foglalt el központi helyet. A hatvanas évek második felétől születtek meg az első tulajdonelméletek, amelyek a vagyon koncentrációjának termelékenységi és másfajta előnyt (hatékony tulajdonosi kontrollt) tulajdonítottak. Ezekben az elméletekben a tulajdon fo-

²⁵ A Bara Zoltán és Szabó Katalin által nemrég megjelentetett összehasonlító gazdaságtani tankönyv eleve vegyes gazdaságnak tekint minden ma működő gazdaságot (*Bara–Szabó* [2000]).

²⁶ Ezek a korlátozások és az érdekelt jogai a másodlagos elosztás (legnagyobb részben állami újraelosztás) részarányát is erőteljesen megnövelték a második világháború után megerősödő jóléti társadalmakban. Mint Jürgen Habermas írja, a polgári társadalmak (parlamentáris demokráciák) kialakulásának idején a polgárság számára az intim szférán kívül a magántulajdon és az arra alapozott üzleti tevékenység is a magánszféra részét alkotta, következésképpen a velük kapcsolatos döntések is magándöntések voltak. A tömegdemokráciákban a tulajdon nélküli tömegek számára csak úgy volt lehetséges kiegyensúlyozni a kétféle magánszféra és közszféra közt feszülő és alapvető társadalmi feszültséget okozó aránytalanságot, ha ezek a tömegek a közszférában elfoglalt helyüket kihasználva a tulajdonjogokat erősen korlátozó szociális jogokat „adományoztak önmaguknak”. (Lásd *Habermas* [1993], Előszó az új kiadáshoz, (1990); 20–21. o.) Hozzátehetnénk ehhez, hogy akkor a jóléti állam leépítése azt jelenti, hogy a tulajdon nélküli tömeg a magánszférából részben kiemelt tulajdon egyenértékét – demokratikusan – visszaveszi önmagától. Ezzel újból végbemege a tulajdonosok és nem tulajdonosok osztályának szétválasztása, amit a „befektetők társadalma” csak igen részlegesen fed le.

galma egyre inkább áttolódott a tárgyi vagyponra, értékesíthető, továbbadható vagyontárgyakra. Ekkor a tulajdonosi jogosítványok összessége, a tulajdonosi hatalom a tárgyi vagyponhoz kötődik, ennek fő megnyilvánulásai pedig a tetszés szerinti pillanatban végrehajtott elidegenítés, az igazgatás és az ellenőrzés. Ebből első lépésként az állami tulajdon privatizálása következett.

Az új elméletek a tulajdonról még csak mint személyes magánvagyponról, a tulajdonosról mint a tulajdonát igazgató, föllette hatékony ellenőrzést gyakorolni képes magán-személyről beszéltek.²⁷ Mégis kiváló átmenetet jelentettek a valóságban megerősödő képződmények – gazdasági társaságok, általában részvénytársaságok – testületi igazgatásának (*corporate governance*), a részvénytulajdonosok és a menedzsment viszonyának felülvizsgálatához (az úgynevezett megbízó–ügynök-probléma elméleti keretébe helyezve). Az új – normatív – tulajdonfogalom ezen a ponton tudott találkozni a mai – normatív – piacfogalommal, amelyen többek között „pénzügyi termékek” és „igazgatás” (*control*) cseréje értendő. (Az aktuális cserefogalom még nincs kidolgozva.) A kettő együttesen a befektető (részvényes) abszolút elsőbbségét kívánja a tulajdon hozadékának elsajátításában, mint ami a legjobban megfelel a piaci hatékonyság követelményének, kizárva minden más érdekeltet. Az elmélet kifejlődésének korábbi fázisából itt még megmaradt a „domináns részvénytulajdonos” (a vagyonos magánszemély) alakja.

A valóságos tulajdonviszonyok fejlődése azonban meglehetősen más irányt vett: úgynevezett intézményi befektetők (nyugdíj- és egyéb biztosítási alapok, betéti, befektetési és kölcsönösségi alapok, más portfólióbefektetők) akár többlépcsős hierarchiája foglalta el az ellenőrzés vagy vállalatigazgatás piacán a korábban felmagasztalt tulajdonos helyét, többnyire maguk is részvénytársaságok, amelyek az általuk valamelyik lépcsőben irányított cég eredeti részvényeitől vagy akár az alapok eredeti befektetőitől eléggé nagy távolságra vannak. A vállalatirányítás újabban eliminálandó szereplői a hitelező bankok, hagyományos tulajdonosi csoportok (például családok), tulajdonrészesedéssel bíró más vállalatok. A tulajdon legkedveltebb mai formája a tulajdonosáról (az eredeti befektetőről) leválasztott, „lekapcsolt” (*disconnected*) tulajdon. Ez az ideál tökéletesen megvalósul például akkor, amikor a hitelező bank forgatható értékpapírra cseréli ki addigi hiteleit, és ezeket különféle pénzalapok (portfóliója) között teríti szét, miközben a korábbi betéteseit hasonló cégek portfólióján alapuló papírokkal látja el (lásd például *Plihon* [1998]).

A tulajdon átalakulásának eredményeként a tőkepiac cégei válnak az összes üzleti tulajdon növekvő részének irányítóivá és felügyelőivé, s eközben részesedést szereznek a tulajdonnal kapcsolatos minden ügylet hozadékából.

A tárggyal foglalkozó szerzők némelyike szerint ahhoz, hogy egy társadalomban (országban), a tulajdonnak (üzleti és nem üzleti tulajdonnak) meghatározó része menjen át ezen az átalakuláson, és koncentráldójék globális (vagy transznacionális) aktorok kezében (majd terjedjenek ki rá a következőkben tárgyalandó specifikus működési és koordinációs mechanizmusok), az kell, hogy a társadalom és a gazdaság alapvető intézményei is átalakuljanak, az átalakulás következtében valóban hasonlatossá váljanak az azt kezdeményező, illetve mintaadó intézményekhez. Ez nyilvánvalóan az átalakulásban érdekelt csoportok törekvéseire is igaz, nekik maguknak is hasonlulniuk kell egymáshoz.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ha az előbb említett leválasztott tulajdon intézménye széles körben elterjed, ennek messzemenő társadalmi és politikai következményei lehetnek. Először is: a leválasztott tulajdon egyfajta kollektív tulajdonnak (többé-

²⁷ A történetnek erről a korai szakaszáról lásd *Furubotm–Pejovich* [1972] tanulmányát. Érdemes megjegyezni, hogy az újabb tulajdonelméletek művelői kezdetben a szovjet (kolhoz-), illetve a jugoszláv (önigazgatási) tulajdon kutatásával szereztek nevet maguknak.

kevésbé egységes, integrált tulajdonnak) is tekinthető. De ha ez nem következik be, akkor is kiváló alkalmat ad egy tagolt, hierarchizált, ámde összefüggőnek tekinthető tulajdonirányító, tulajdonellenőrző, rendelkező csoport (osztály) megszerveződésére. Ez eddig hiányzott a globális struktúrák közül.

A pénz- és tőkepiacokra rendkívül sok óriási, közepes és kis cég telepedett rá az elmúlt évtizedekben. Ennek egyik mutatója az, hogy a pénz-, biztosítási és ingatlanügyletek ágazatának részesedése a legfejlettebb országok bruttó nemzeti termékéből 5-6 százalékról 20-25 százalékra növekedett a hetvenes évek eleje óta.

A globálisan integrált pénz- és tőkepiacok szerepe a gazdasági tevékenységek koordinálásában

Az elmélet szerint a tőkepiacok illetően mozgása és a tőke folytonos körforgása következtében a megtakarításoknak és a (reálgazdasági) beruházásoknak földrajzi és ágazati szempontból már teljes mértékben szét kellett volna válniuk,²⁸ az ökonometriai vizsgálatok azonban eddig nem igazolták ezt a tételt.²⁹ Ennek részben az az oka, hogy a közvetlen külföldi beruházások mindenütt – a fejlődő országokban is – magukhoz vonzzák és nagymértékben igénybe veszik a helyi megtakarításokat.³⁰

A pénz- és tőkepiacokon teremtett pénz – a kereskedelemhez és a beruházásokhoz szükséges mennyiség ötvenszerese, százszorosa – nem kerül vissza a valóságos gazdaságba. Bővülését azonban az emberek, a vállalatok és a kormányok valóságos megtakarításainak kell táplálniuk. A pénzügyi politikának, a költségvetési politikának, a számviteli szabályainak, a nagyvállalati stratégiát illető testületi döntéseknek azt kell biztosítaniuk, hogy mind az önkéntes, mind a kényszermegtakarítások lehetőleg maradéktalanul a pénz- és tőkepiacokhoz vezető csatornába kerüljenek. Ehhez első lépésben vagy adószolgáltatásra fordítandó, vagy befektetett pénzzé kell válniuk.

A pénz- és tőkepiacok tisztán gazdasági funkciói nem teljesen világosak. Változások sokkal gyorsabbak annál, semhogy a reálfolyamatokat gazdaságilag értelmezhető módon orientálhatnák. A gyakran emlegetett kockázatsökkentő funkciójukat illetően már többen megjegyzték, hogy ők maguk jóval nagyobb kockázatokat generálnak. Finanszírozási funkciójuk átalakulóban van: a bankoké egyre inkább megszűnik, az úgynevezett piaci finanszírozás (részvény-, kötvénykibocsátás) terjed ugyan, de a vállalatok a korábbinál sokkal nagyobb mértékben kényszerülnek önfinanszírozásra vagy a kooperáció pénzkímélő formáira.

A vállalatok (cégek) minden más szempontot mellőző, kizárólagos pénzügyi irányítása az Egyesült Államokban fejlődött ki. Az irányításnak és a cég tevékenységének a befektetők rövid távú hozam- (és likviditás-) érdekelttségét kell szem előtt tartania. A vállalat (multinacionális vagy transznacionális cég) keretei majdnem folytonos átalakulásban vannak: karcsúsítás, egyszerűsítés, tevékenységek leadása (kihelyezése) a vállalat saját költ-

²⁸ Ez az úgynevezett Feldstein–Horioka-modell (*Feldsteint–Horioka* [1980]).

²⁹ Az eredményeket ismerteti: *Flandreau–Rivière* [1999]. A szétválás mértékét az ezzel foglalkozó szerzők azonosítják a nemzetközi pénzügyi (tőkepiaci) integrációéval, a legtöbb számítás szerint a megfelelő mutató a kilencvenes évekre még nem érte el az 1880–1913. évi időszakét.

³⁰ A közvetlen külföldi tőkeberuházások (működőtőke-beruházások) a világ összberuházásainak csak 4-6 százalékát teszik ki, de a nagy transznacionális cégek reálberuházásainak (növekményüknek) körülbelül az egynegyedét [1997-ben 400 milliárd dollárt]. Ennek az összegnek a 60 százaléka jutott határokat átlépő vállalatfelvásárlások és összeolvadások finanszírozására (*UNCTAD* [1998]). E beruházások célja egyre inkább eltolódik külföldön meglévő (előállítható) erőforrások megszerzése vagy nemzetközi piaci tevékenység megszerzése felé a befogadó országból kiindulva (*UNCTAD* [1995]). A felvásárlás és összeolvadás fajtáiról és a finanszírozás formáiról jó összefoglalást ad *Feitz* [1999] cikke.

ségeinek csökkentésére; felvásárlások és fúziók a piaci hatalom növelése végett. Ezt a folyamatot szolgáltatók és szállítók állandóan változó csoportjainak (hálózatainak) kiépítése, átalakítása és leépítése kíséri. A nagyvállalati tevékenység és stratégia változásai ily módon sokkal nagyobb elmozdulást okozhatnak a vállalatok földrajzi, gazdasági és társadalmi környezetén kívül, mint amelyre a változást okozó döntések közvetlenül vonatkoznak. A tőzsdei és a tőzsdén kívüli befektetők által elismert új technológiáknak tőkenöveleőknek és munkaerő-megtakarítóknak kell lenniük. A munkaigényes és gyakran a tudásigényes munkafolyamatokat is olcsó bérű országokba kell kitelepíteni. Ez az eljárás folytonos nyomást gyakorol a fejlett (vagy fejlettebb) országok munkabéreibre, kormányaik oktatási, egészségügyi és szociális kiadásaira.

A globális struktúrák által közvetlenül kifejlesztett mechanizmusok egyelőre nyilvánvalóan elégtelenek a világban folyó gazdasági (akár csak üzleti) tevékenység egészének koordinálására, hiszen a bevált régi mechanizmusok (piaciak és piacon kívüliek) jól vagy rosszul, helyenként hézagosan, továbbra is működnek. A globális gazdaság helyfoglalása okozta koordinációs zavarok, hézagok között azonban érdemes megemlíteni korábban viszonylag jól működő áru- és szolgáltatás piacok hanyatlását, megszűnését. A gazdasági koordinációs mechanizmusok elégtelenségének egyik legfontosabb tényezője föltehetően az, hogy a klasszikus értelemben vett versenypiacok hatóköre számos fontos földrajzi régióban és gazdasági ágazatban szűkebbé vált. Kevesebb, jelentéktelenebb lett az emberek által többé-kevésbé áttekinthető helyi vagy országos jelentőségű piac, ahol a kereslet és a kínálat találkozásából alakul ki az ár, és alapvetően ez a mechanizmus koordinálja a mögöttes gazdasági tevékenységeket (miközben más intézmények – állam, helyhatóságok, gazdasági szervezetek – árbefolyásoló és koordináló szerepe is fontos lehet). És bár a gazdaságtörténet általában nem ismeri el semmilyen korszakra nézve az önszabályozó versenypiac kizárólagosságát, valószínűleg nagy jelentősége van annak, hogy elmozdult az ármeghatározás és a koordináció súlypontja: többek becslése szerint ugyanis a világban végbemenő áruforgalomnak ma már a nagyobbik része nemzetközi cégek, monopol- és oligopol-szervezetek kezében van, a cégek (cégcsoportok) belső forgalmát pedig általában nem az árak (sőt, nem árak) szabályozzák.

A tárggyal foglalkozó szerzők között van, aki kitér arra, hogy a globálisan integráltnak nevezett pénz- és tőkepiacok belső koordinációja sem kielégítő: eszerint ennek a jele volna a sok bankcsőd, bankmegrohanási pánik, későn észlelt csődhelyzet.

A kiválasztás sémái

Ami rendszerteremtő gazdasági szerkezetként fölöttébb hiányosnak, kevésbé hatékonynak látszik, kialakulóban lévő hatalmi struktúraként mintha máris sokkal biztosabb lábakon állna, és sikeresebb volna. A globális struktúra ugyanis felülről építkezik, intézményei, szabályai bevezethetők (sőt nemzetközi szervezetek felügyelete mellett bevezetendők), követelményei nem gazdaságiak vagy bürokratikusak, hanem politikaiak és pénzügyiek (a makrogazdaság-politika és a szabályozás terminusaival írhatók le). A követelmények teljesülésének talán a leglátványosabb következménye az erőteljes társadalmi, gazdasági, intézményi és politikai szelekció.

A globalizáció terjedésével kapcsolatos követelmények közül a leginkább szembeötölő a homogenitásé: a pénz- és tőkepiacok, a nyomukban (és egyre kevésbé előttük) járó közvetlen tőkeberuházások és kereskedelem mindenütt azonos intézményi és szabályozási környezetben kíván elhelyezkedni (mint az amerikai turista a minden fővárosban megtalálható Hiltonban). A liberalizálásnak és deregulációnak nemcsak a határokat

átlépő jószágokra, értékekre, személyekre kell vonatkoznia, hanem lehetőleg minden egyes ország belső eljárásaira is: a tulajdoni és gazdasági jogokra, bíróságokra, munkaügyekre, adózási rendre, tőzsdékre és bankfelügyeletre, szerzői jogokra, szabadalmakra és szabványügyre, főként pedig a hazai kutatás, ipar, mezőgazdaság támogatására. El kell érni továbbá, hogy a globalizálódás által érintett szektorokban kialakuljon (kialakítható legyen) a korábbiakban leírt vagy azzal kompatibilis tulajdoni struktúra és tulajdonosi ellenőrzés, a vállalatok akadálytalan átalakulása, eladása, fúziója, bezárása (a vállalatok akadálytalan belépése bármely piacra, kilépése bármely piacról). Gondoskodni kell az e követelményeknek megfelelő munkaerő-piaci szabályozásról. Kívánatos volna még, ha megszűnne egyes régiók különleges védelme, vagy tájaké és természeti adottságoké, ezek azonban csak ritkán szerepelnek *expressis verbis* a nyilvánosan hangoztatott követelmények között, inkább csak kihámozhatók a nemzetközi beruházásvédelmi egyezmény vagy WTO-bizottságok tervezeteinek szövegéből.³¹

A homogenizálás mindegyik országban, akár fejlett, akár fejlődő, igen nagy változásokat idéz elő a gazdaság működésében, és erőteljes társadalmi változásokat indít el.

Ezzel szemben áll két tény.

Az egyik: a nemzetközi pénz- és tőkepiacok és a hozzájuk kapcsolódó struktúrák (multinacionális és transznacionális cégek, pénzügyi közvetítők, a kereskedelem és szolgáltatások világcégei) csak viszonylag kis részt, és mindenképpen változó részt foglalnak el az egyes országok gazdaságából.

A másik: ezeknek a struktúráknak az üzleti figyelme nem az azonosságokra, hanem éppen ellenkezőleg, mindig a különbségekre (*spread*) irányul: különbségekre a nemzeti valuta értékelésében, a kamatlábakban, az adózásban, a bérekben, az emberek munkaszokásaiban, egyenlőtlenségtűrő hajlamában. Különbséget teremthet az is, ha egy országban már megtelepedett a kooperáló vagy konkurens cég (vagy leányvállalata), tehát nem csak az adott ország sajátosságai.

Érdemes megfigyelni azt is, hogy az új rendszer által kedvelt – a saját története folyamán kialakult – követelmények vagy eljárásmodok a hatókörébe kerülő (bekebelezett) struktúrák egymástól különböző szintjein megismétlődnek. Három példát hozunk fel erre.

Első példaként emlékeztetünk arra, hogy a világgazdaság szintjén nagyszámú ország eladósodása állt a globalizálódás folyamatának kezdetén, és máig nagyrészt az adósságok továbbgörgetéséhez és elviselhető szolgáltatáshoz tartozó feltételek határozzák meg azokat a reformlépéseket, amelyek alkalmassá teszik őket a globális struktúrák befogadására. Ugyanez az eladósodás (eladósítás) a vállalatok (korporációk) szintjén arra való, hogy olcsón megvásárolhatók legyenek, vagy arra, hogy (felvásárlás után) az új tulajdonosok végrehajtsák a kívánatos karcsúsítást, elbocsátásokat, részek eladását, tevékenységek kihelyezését; ezáltal megmaradó részvényeik értéke növekedjék, továbbá többszörösére növeljék a felvásárló cég (illetve befektető) rendelkezésére álló likvid pénzt.

A második példa első fele: rendszeresen megjelenik a Nemzetközi Valutaalap és a pénzügyi befektetők szószólóinak intelmei között az, hogy ha egy kormány helyes fiskális és monetáris politikát folytat, cselekvéseinek áttekinthetőeknek (transzparensnek) kell lenniük ahhoz, hogy bírassák a nemzetközi pénzügyi közösség bizalmát. Egy szinttel lejjebb és ennek mintegy tükörképeként 110, Európában működő intézményi befektető (tehát nem részvényesek) körében végzett kikérdezés eredménye szerint a válaszadók 87 százaléka a részvénytársaságokra nézve tartotta különösen fontosnak a rájuk vonatkozó (nem pénzügyi) információk áttekinthetővé tételét (nem saját maguk, hanem a részvényesek számára).

³¹ A jogászokat, politológusokat erőteljesen foglalkoztatja, hogy miféle intézményi feltételei volnának a (mai nemzetközi jogtól eltérő) globálisan érvényes jogi szabályozásnak és bíraskodásnak. Lásd például a *Delmas-Martyval* készült interjút [1999].

A harmadik példa: a hetvenes évektől (az olajárrobbanást követő időszaktól) kezdve gyökeresedett meg az a korábban hallatlan követelmény, hogy az országoknak nem védekezniük kell a gazdaságukat érő külső csapásokkal szemben, hanem hagyni kell végigvonulni azokat a gazdaságukon, és alkalmazkodniuk kell hozzájuk. (Az 1997-től kezdődő válságsorozat közben a nemzetközi pénzügyi szervezetek és az Egyesült Államok továbbra is a védekezés mellőzéséhez mint feltételhez kötötték segítségüket.) Ezzel párhuzamosan az előbb említett vizsgálat egyik eredménye az volt, hogy az intézményi befektetők 76 százaléka szerint a részvénytársaságoknak nem szabad védekezniük – sem előzetesen, sem annak bekövetkeztekor – a kívülről érkező (ellenséges) felvásárlási ajánlattal szemben. (Az intézményi befektetők ugyanis az ellenséges felvásárlási ajánlatot az „ellenőrzési piac” igen fontos intézményének tartják.)³²

Természetesen elhamarkodott volna, ha akár az általános egyenlősítés és a kis különbségek kihasználásának ellentmondásából, akár a szelekciós sémák fraktálszerű ismétlődéséből következtetéseket akarnánk levonni. Érdekes azonban gyűjteni az információkat azokról a jelenségekről, amelyek azt látszanak mutatni, hogy a globális rendszer működésmódja nemcsak néhány fontos vagy fő vonásában, hanem viszonylag kis részletekben is különbözik a korábitól.

Felismerhető tendenciák – és ami még nem látható

Hogyan kormányozzák a világot?

A nemzetállamok teljes eltűnésére kevesen szavaznak.³³ Három fő tendenciát írnak le a politológusok.

Az első a képletesen világkormányának nevezett alakzat, amelynek realitását némelyek szerint az is alátámasztja, hogy a világnak szinte minden országában kiválasztódik (már kiválasztódott) egy semmilyen helyhez nem kötődő, nemzetközi érdekeltségű és kultúrájú hatalmi csoport vagy réteg.³⁴ Közelebbi és gyakorlatibb megfogalmazása ennek az irányzatnak az egységes valutáról (vagy csak világpénzről) szóló elgondolás, vagy az, amely a világ központi bankjának felállítását (a kormányok pénzpolitikájának felügyeletét és a végső hitelező szerepét ellátandó) aktuális szervezési feladatnak tartja,³⁵ vagy amely a Világkereskedelmi Szervezetet a világgazdaságra kiterjedő jogkörű gazdasági szabályozó hatóságként (és bíróságként) képzei el.³⁶ Ugyanebbe az irányzatba tartozik az a másfajta elgondolás, amely a nagy gazdasági integrációkon alapuló nagyrégiós föderációk (Triád) keletkezését valószínűsíti, hozzátéve, hogy ezeknek ugyancsak meg kell teremteniük a maguk kölcsönös egyeztető és együttműködési intézményeit.³⁷

A második leírt tendencia az úgynevezett medievális (középkori jellegű) fejlődésé, amelynek legfontosabb megkülönböztető vonása az államok fölött (például föderációk), továbbá mellettük és alattuk elhelyezkedő integrációs formák (határ menti és határokat

³² Az adatok forrása: *Nothomb–Caprasse* [1999].

³³ *Ohmae* [1995] cikkében és más műveiben is minden államot elöspörme a föld színéről. *Rodrik* [2000] abban bíz, hogy még e században megszületik az államok globális föderációja.

³⁴ Újabbban ezt a réteget táplálja a szaporodó nemzetközi szervezetek és a transznacionális cégek menedzsmentje. Utóbbira nézve lásd például: *Drucker* [1997].

³⁵ Ez a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és a Nemzetközi Fizetések Bankjának (BIS) kívánatos szerepét taglaló viták állandó témája.

³⁶ Lásd például: *Lloyd* [1998]. Ez a tanulmány azzal tűnik ki több hasonló közül, hogy a piaci verseny feltételei közül elhagyja a „láthatatlan kéz” feltevését.

³⁷ A Triád elképzelt három centruma: a Nyugat-Európa, Amerika és Japán vezette csendes-óceáni régió.

átlépő szerveződések, nemzetközi szervezetek, nem kormányzati, illetve civilszervezetek helyi és nemzetközi együttműködései stb.) egyre nagyobb súlya.

A harmadik fő tendencia az államok bizonyos mértékű dezaggregálása: a hatalmi ágak (parlamentek, bíróságok, bizottságok) és funkciók (környezetvédelem, oktatás stb.) nemzetközi hálózatképzése, de a nemzetállami keretek és forma megtartásával.³⁸

Mindegyik fejlődési irányzat képviselői számolnak a hagyományos állami funkciók egy részének (külpolitika, külképviselet, rendőrség) részleges magánosításával, az államhatalmak bizonyos fokú feloldásával különféle magánszervezetekben, nemzetállami monopóliumok (például hadiipar) transznacionális (globális) átalakulásával.

A felsorolt irányzatok leírásában általában tudomásul vették új és újabb nemzetállamok keletkezése. Ezek többnyire kicsik. Nem egykönnyen képzelhető el bennük a nemzetközileg integrált pénz- és tőkepiacok és az ugyancsak általuk integrált transznacionális társaságok – viszonylag állandó – elhelyezkedése, vagyis éppen a leginkább globálisnak tekinthető struktúráké. Még nehezebb logikai feladatot támaszt az a fejlemény, hogy (két és fél évtized után, amikor csak az volt a fontos) mostanában közmegegyezés kezd kialakulni arról, hogy nem sokat számít az egyes kormányok makrogazdaság-politikája (szuverén pénzpolitikára a kis országok egyike sem képes, és a legnagyobbak is csak erős korlátok között), legalábbis csekély a jelentősége a pénz- és tőkepiacok mozgását meghatározó legfőbb aktorok számára. (A kicsik még tarthatják fontosnak napi üzleti döntéseik hüvelykujszabályainak alkalmazásakor.) Amit úgy is interpretálhatunk, hogy az, amit makrogazdaság-politikának vélünk, valójában egyre inkább ezen szereplők tevékenységének folyamánya. A pénz- és tőkepiacok nemzetközi integrációjának pedig éppen az a célja, hogy aktorainak döntéseit *ne befolyásolhassák* e döntések *lokális következményei*.

Ha szemünket nem a jövőre függesztjük, hanem beérjük azzal, hogy megpróbáljuk megfigyelni a jelen folyamatait, nagy hatalomkoncentrációra képes, új és új hatalmi pólusok kialakulását, némelykor elhalványulását figyelhetjük meg.³⁹ Ezek közül kiemelkednek azok, amelyeket az államhatalmak közé sorolunk (nemzetközi politikai, katonai és más szervezeteikkel), és azok, amelyeknek együttesét a pénzügyi szuperstruktúra hatalmi szerveződéseinek tekinthetjük (ugyancsak nemzetközi szervezetekkel, a nyilvánosság és az intézményesülés különféle fokán tevékenykedő grémiumokkal).⁴⁰ A kétféle hatalmi struktúra részei között szövetségeket is, konkurenciaharcot is észlelhetünk.⁴¹ Ez a konkurenciaharc mindenütt veszteséggel járt az államhatalmak (és

³⁸ A második és a harmadik változat kitűnő leírása található *Slaughter* [1997] cikkében.

³⁹ Hosszú időre elhalványuló intézménynek tekinthetjük az Egyesült Nemzetek Szervezetét, a Biztonsági Tanácsot és az ENSZ számos szakosított szervezetét, miközben a Világkereskedelmi Szervezet nyilvánvalóan átkerült a másik oldalra; a specifikus pénzügyi szervezetek közül egy időre (míg csak fő funkcióját meg nem változtatta) lényegesen csökkent a legnagyobb kereskedelmi bankok csoportjának a szerepe, most pedig mintha a pénzügyi intézmények kezdenének kissé hátrébe szorulni a tőkepiaciak mögött.

⁴⁰ Ilyenek például: a legnagyobb jegybankok elnökeinek Párizsi Klubja, a legnagyobb kereskedelmi bankok Londoni Klubja, a 12 jegybankelnök alkotta Bázeli Tanács (a bankfelügyelet szabályait állapítja meg), az ugyancsak Bazelban ülésező Berne Tanács (az exporthitelek központi szabályozója), a Biztosítási Felügyelet Tanácsa, az úgynevezett Háromoldalú Csoport (a bank-, biztosítási és értékpapír-piaci felügyeletnek a Bázeli Tanács által szervezett koalíciója). (Lásd *Slaughter* [1997].) Ezek mind szorosan együttműködnek a Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal. A hetvenes-nyolcvanas években nagy tekintélynek örvendett a volt jegybankelnökökből, volt és eljövendő pénzügyminiszterekből, néhány neves kutatóból álló Harmincettek (később Harmincak) Csoportja (Bellaggio Csoport), amely az akkor leginkább aktuális adósságproblémákkal foglalkozott. A kilencvenes években került előtérbe a pénzügy és a politikusok találkozóit szervező davosi Világgazdasági Fórum.

⁴¹ A kétféle hatalmat csak az Egyesült Államokban látjuk bizonyos mértékig barátságos egyensúlyban. Az angol és a német szociáldemokraták csak legújában kívánják úgy támogatni és egyben korlátozni a globális struktúrák terjeszkedését, illetve működését, hogy ebből előny származzék országukra és annak társadalmára (*Giddens* [1998]).

részben nemzetközi szervezeteik) demokratikus legitimitációjára nézve, miközben a támadó struktúrák eddig semmiféle – sem demokratikus, sem más – legitimitációra nem tettek szert. (Ami legitimitáció kijut a pénzügyi hatalmaknak, azt mind az államtól kénytelenek kölcsönözni.) Ez a felemás helyzet természetesen sokáig fennmaradhat, nem kell lassítania – vagy akár gyorsíthatja is – a felsorolt irányzatok valamelyikének vagy még fel nem tárt más irányzatnak a kifejlődését.

Egy óvatos figyelmeztetés

A globális struktúrák terjeszkedését nem úgy kell elképzelni, mint amely feltétlenül magában foglal minden földrajzi helyet, vagy azonos módon és azonos mértékben ér el minden központi, félperifériális, perifériális régiót, vagy egyaránt hatókörébe vonja a gazdaságok, a társadalmak minden részét.⁴² Igaz viszont az, hogy működésük e struktúrák közvetlen érdekeltségén kívüli tartományokban is sokféle, előre nehezen kiszámítható átalakulást indít el. Akkor ott az átalakulás természete többnyire olyan, hogy az eddigi struktúrák leépülését, leépítését mutatja,⁴³ és ami mégis épül, az sokszor a védekezés műve.⁴⁴ Természetesen ezt is tekinthetjük alkalmazkodásnak, némelykor a betagozódás egyik lehetséges formájának.

A 19. század végére kiteljesedő európai kapitalizmus bomlásának kezdetét 1913-tól számítják a történészek. Amikor egy nagy rendszer bomlani kezd, számos képződményt látunk keletkezni, amelyek közül némelyik beleépül a kialakulóban lévő új rendszerbe, mások eltűnnek. (A legújabb időben sokan ilyen eltűnésre ítélt alakzatnak tartják a szocializmus vagy kommunizmus mindegyik megvalósult vagy csak képzeletben létező elemét.) Egy életképes új rendszer megszületésének ideje némelykor igen hosszú. Az európai ókor végén, az 5–6. században senki meg nem mondta volna, hogy a legközelebbi, felismerhető jegyekkel bíró társadalmi-gazdasági-hatalmi struktúra a hűbériség lesz.⁴⁵ Ezer évvel később, az európai kapitalizmus kialakulása eltartott jó háromszáz évig.⁴⁶

Az a jelenségegyüttes, amelyet néhány év – nem egészen tíz esztendő! – óta globalizációként szokás leírni (maga a szó több mint harminc év óta forgalomban van), miközben sok tekintetben nagyon is virulensnek, életrevalónak mutatkozik, egyelőre sokszorosán több új feszültséget és megoldandó problémát idéz elő, mint amennyinek a fel- és megoldására alkalmasnak látszik. Fölöslegesnek tűnik túlságosan sok erőt fektetni annak a megjövendölésébe, hogy egyes részeinek vagy akár az egésznek mi lesz a távolabbi sorsa. Nagyon sok hirtelen kezdődő, egy darabig erősödő, majd eltűnő vagy más irányba forduló folyamatnak voltunk a tanúi eddig is.

Eléggé nagy irodalom mutatja be azt, hogy amit ma globalizációnak hívnak, az több

⁴² Roppant tanulságos, amit Saskia Sassen ír arról, hogy a globális rendszernek mire van szüksége Japánból, illetve Tokióból: „A globális tőkepiac egyszerűen nem mulaszthatott el ekkora erőforrást. Ráadásul a belső piac árának és a jennek az összeomlása vonzó célpontokká tette a japán cégeket és ingatlanokat a külföldi befektetők számára... Tokióban egyelőre nincs meg az erőforrások alkalmas kombinációja ahhoz, hogy bonyolult pénzügyi szolgáltatásokat állítsanak elő és exportáljanak..., úgy működik ez a város, mint valamiféle ültetvényes gazdaság. Megtermeli a nyersanyagot – a pénzt –, de átengedi Londonnak és New Yorknak, hogy feldolgozzák.” (Sassen [1999] 86. o.)

⁴³ Ezek közül a legelső és legkönnnyebben követhető jelenség a deindusztrializáció.

⁴⁴ Ilyen például a kis- és közepes vállalkozások fokozott támogatása, az oktatási kiadások látványos növelése.

⁴⁵ Igaz, előbb ki kellett várni, hogy elüljenek a népvándorlás hullámai; az Európát benépesítő mindenféle törzsekről igazán nem lehetett előre látni, hogy miféle konstruktív képességeik fognak kibontakozni.

⁴⁶ Itt is számolnunk kell a nagy földrajzi felfedezések hatásával, azzal, hogy az ismert világ földrajzi határai igen gyorsan kitágultak, olcsón, könnyen lehetett aranykincsekhez és gyarmati hatalomhoz jutni.

tekintetben alig haladja meg, vagy el sem éri a tőkének (vagy kapitalizmusnak) 1913 előtt elért nemzetköziesülését.⁴⁷ (A világkereskedelem részaránya a világ aggregált bruttó nemzeti termékében csak 1970-ben érte el az első világháború előttit, bár azóta több százalékponttal növekedett, és most 17-20 százalékosra becsülhető. Egyes statisztikák szerint a nettó tőkeáramlás aránya a fejlett országokból a fejlődőkbe máig kisebb, mint volt, a közvetlen külföldi tőkeberuházások részesedése az összes beruházásból pedig csak néhány százalékosra tehető.) Azt azonban kevesen állítják, hogy a mostani globalizációs folyamat a korábbinak a helyreállítása vagy folytatása volna.⁴⁸ Mint már említettük, a leglátványosabb különbség a pénzgazdaságban és a pénz másféle szerepében mutatkozik.

Az elmúlt harminc évre nézve a korábbiakban a nemzetközi pénzgazdaságnak három szakaszát különböztettük meg: az eladósodás (eladósítás) szakaszát; az úgynevezett összekapcsolt feltételeesség és az abból kinövő washingtoni konszenzus (reform) általánossá és kötelezővé válásának időszakát; harmadikként a pénz- és tőkepiaci válságosorozatokat. Ezeket gazdasági vagy akár politikai szakaszoknak (is) tekinthetjük. Fontos jellemzőjük, hogy egymásra épülnek, a korábbinak a folyamatai kevés módosulással folytatódnak a későbbiekben. De semmi alapunk sincs azt állítani, hogy a harmadik volna az utolsó.⁴⁹

Hivatkozások

- BAIROCH, P.–KOZUL-WRIGHT, R. [1996]: Globalization myths: Some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy. UNCTAD, Discussion Papers, No. 113, március.
- BARA ZOLTÁN–SZABÓ KATALIN (szerk.) [2000]: Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba. Aula Kiadó, Budapest.
- BERGSTEN, C. F. [1999]: Le Fonds monétaire international et les intérêts des États-Unis. Problèmes économiques, 2611–2612. sz., április 7–14., 59., 62–63. o. (Eredeti megjelenés: Joint Economic Committee, United States Congress, 1998. február 24.)
- BORDO, M.–KRAJNYÁK KORNÉLIA [1997]: Globalization in historical perspective. Annex I. Megjelent: IMF Economic Outlook, május, 162–171. o.
- BORKAKOTI, J. [1998]: International Trade: Causes and Consequences. Macmillan, London.
- BRAUDEL, F. [1979]: Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. 2. Les jeux de l'échange. Armand Colin, Párizs.
- CHAVAGNEUX, CH.–NICOLAS, É. [1999]: L'influence des acteurs privés sur la régulation financière internationale. Problèmes économiques, 2611–2612. sz., április 7–14., 54–58. o.
- CŠIKÓS-NAGY BÉLA [1999]: A világméretű pénzforradalom. Gazdaság, 32. évf. (Új folyam: 7.) 2. sz., ősz, 69–76. o. (Eredeti megjelenés: Pénzügyi Szemle, 1999. 7. sz.)
- DELMAS-MARTY, M. [1999]: Droit mondial et réalisme des relations internationales. (Az interjújt készítette: *Emmanuel Hecht*.) Problèmes économiques, 2611–2612. sz., április 7–14., 45–47. o.
- DRUCKER, P. F. [1997]: The global economy and the nation-state. Foreign Affairs, 76. k. 5. sz., szeptember-október, 159–171. o.
- EDWARDS, S. [1993]: Openness, trade liberalization, and growth in developing countries. Journal of Economic Literature, 31. k. 3. sz., szeptember, 1358–1393. o.
- EGYRE TÖBB... [2000]: Egyre több a dollármilliomos. Világgazdaság, május 3.

⁴⁷ Lásd *Bairoch-Kozul-Wright* [1996] kitűnő statisztikai apparátussal alátámasztott tanulmányát, továbbá *Flandreau-Rivière* [1999] már idézett művét.

⁴⁸ A hasonlóságok és különbségek bemutatására vállalkozik *Bordo-Krajnyák* [1997] dolgozata.

⁴⁹ Oroszországban és a szovjet utódállamok többségében a három eljárás közül egyik sem vált be. Nagy kérdés, hogy a leginkább vágyott célpont, Kína meghódításához nem lesz-e szükség valamilyen újításra.

- FEITZ, A. (*Chevallard, L.* és *Vidal, F.* közreműködésével) [1999]: Fusions-acquisitions. Quel montage financier? Problèmes économiques, 2618. sz., május 26., 11–15. o.
- FELDSTEINT M.–HORIOKA C. [1980]: Domestic saving and international capital flows. The Economic Journal, 90. k., június, 314–329. o.
- FINDLAY, R. [1996]: Modeling global interdependence: Centers, peripheries, and frontiers. The American Economic Review, 86. k. 2. sz., május, 47–51. o.
- FLANDREAU, M.–RIVIÈRE, CH. [1999]: La grande „retransformation”? Contrôles de capitaux et intégration financière internationale, 1880–1996. Économie Internationale, 78. sz., 2. n. é., 11–58. o.
- FONTAGNÉ, L.–GUÉRIN, J.-L. [1997]: L’ouverture, catalyseur de la convergence. Économie Internationale, 71. sz., 3. negyedév, 135–167. o.
- FRIGYES ERVIN [1999]: Candonga – a túlélés piaca. Statisztikai Szemle, 77. évf. 12. sz., 979–997. o.
- FURUBOTN, E. G.–PEJOVICH, S. [1972]: Property rights and economic theory: A survey of recent literature. Journal of Economic Literature, 2. k. 4. sz., 432–462. o.
- GUÉRIN, J.-L. [1999]: Les pays en développement profitent-ils du commerce mondial? Problèmes économiques, 2645. sz., december 22., 14–18. o.
- GIDDENS, A. [1998]: The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Policy Press, Cambridge, UK.
- HABERMAS, J. [1993]: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Századvég–Gondolat, Budapest.
- HELD, D.–MCGREW, A. [1998]: The end of the Old Order? Globalization and the prospects for World Order. Review of International Studies, 24(0), december, 219–243. o.
- HENNER, H. F. [1999]: Recul de l’État et nouvelles configurations du pouvoir. Problèmes économiques, 2611–2612. sz., április 7–14., 12–13. o.
- IMF [1997]: World Economic Outlook 1997. Globalization, Opportunities and Challenges. IMF, Wasington, május, 129–134. o.
- JONES, R. W.–ENGERMANN, S. L. [1996]: Trade, technology, and wages: A tale of two countries. The American Economic Review, 86. k. 2. sz., május, 35–46. o.
- KEOHANE, R. O. [1998]: International institutions. Can interdependence work? Foreign Policy, 110. sz., tavasz, 82–96. o.
- KOHN, M. [1988]: The finance constraint theory of money: A progress report. Sokszorosított kézirat. Dartmouth College.
- LÁNYI KAMILLA [1996]: A pénz hatalma – a hatalom pénze. Élet és Irodalom, július 26., 5–6. o.
- LLOYD, P. J. [1998]: Globalization and competition policies. Weltwirtschaftliches Archiv, 134. k. 2. sz., 161–185. o.
- MILLS, C. W. [1951]: A fehérgallérosok. Megjelent: *Mills* [1970]: Hatalom, politika, technokraták. Válogatás C. Wright Mills műveiből. Válogatta és szerkesztette: *Kulcsár Kálmán*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MOREAU-DEFARGES, PH. [1999]: Existe-t-il une communauté internationale? Problèmes économiques, 2611–2612. sz., április 7–14., 78–80. o.
- NOTHOMB, P.–CAPRASSE, J.-N. [1999]: Le *corporate governance* en Europe. Problèmes économiques, 2606. sz., március 3., 5–9. o.
- OECD [1999]: L’ami de l’AMI: le point de vue de l’OCDE. Problèmes économiques, 2611–2612. sz., április 7–14., 73–74. o.
- OHMAE, K. [1995]: Putting global logic first. Economics, not politics, defines the landscape on which all else most operate. Harvard Business Review, január–február, 119–125. o.
- PLIHON, D. [1998]: Les banques. Nouveaux enjeux, nouvelles stratégies. Notes et études documentaires, No 5078, szeptember. La documentation Française.
- PORTER, M. E. [1990]: The Competitive Advantage of Nations. The Free Press, New York.
- POLÁNYI KÁROLY [1997]: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Mészáros Gábor, Budapest.
- PRITCHETT, L. [1997]: La distribution passée et future du revenu mondial. Économie Internationale, 71. sz., 3. negyedév, 19–42. o.

- RODRIK, D. [2000]: How far will international economic integration go? *Journal of Economic Perspectives*, 14. k. 1. sz., tél, 177–186. o.
- SASSEN, S. [1999]: Global financial centers. *Foreign Affairs*, 78. k. 1. sz., január–február, 75–87. o.
- SLAUGHTER, A.-M. [1997]: The real New World Order. *Foreign Affairs*, 76. k. 5. sz., szeptember–október, 183–197. o.
- Strange, S. [1996]: *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy.* Cambridge Studies in International Relations. Cambridge University Press, Cambridge.
- TÖRÖK ÁDÁM [1992]: Versenyképességről és nemzeti esélyekről – avagy a világkereskedelmi szerepvállalás alternatívái. *Holmi*, 4. évf. 8. sz., 1211–1215. o.
- TROUVELOT, S. [1999]: L’OMC, un arbitre sous influence. *Problèmes économiques*, 2611–2612. sz., április 7–14., 63–65. o.
- UNCTAD [1995]: *World Investment Report 1995. Transnational Corporations and Competitiveness.* United Nations, New York–Genf.
- UNCTAD [1998]: *World Investment Report 1998. Trends and Determinants. Overview.* United Nations, New York–Genf.
- WALLACH, L. M. [1999]: L’AMI: la déclaration universelle des droits du capital. *Problèmes économiques*, 2611–2612. sz., április 7–14., 74–77. o.
- WORLD BANK [1986]: *World Development Report.* THE World Bank, Washington D. C.